

RISTO SAARINEN

Tuomo Mannermaa ja Suomen Akatemian Luther-projektit 1984–1997

Helsingin yliopiston teologisen tiedekunnan emeritusprofessori, *Teologisen Aikakauskirjan* toimistokunnan jäsen ja suomalaisen kristillisyyden voimakas vaikuttaja Tuomo Mannermaa kuoli pitkään sairastettuaan Espoossa 19. tammikuuta 2015. Mannermaa syntyi Oulussa 29. syyskuuta 1937 ja tuli ylioppilaaksi 1957 Oulun lyseosta. Hän valmistui teologian kandidaatiksi Helsingissä vuonna 1964 ja jäi pysyvästi Helsingin yliopiston teologisen tiedekunnan palvelukseen, ensin assistenttina ja apulaisprofessorina, sitten ekumeniikan professorina vuosina 1980–2000. Kööpenhaminan yliopiston kunniatohtorin arvon hän sai vuonna 2000.

Mannermaa oli yliopistouransa ohella poikkeuksellisen aktiivinen vaikuttaja Suomen evankelisluterilaisessa kirkossa sekä maailmanlaajassa teologisessa ja ekumeenisessa yhteisössä. Hän osallistui monin tavoin keskusteluun raamatuntulkinnasta ja kirkollisista uudistuksista. Mannermaa edisti ekumeniaa ortodoksiseen, roomalaiskatoliseen ja anglikaaniseen kristikuntaan päin, mutta oli varauksellinen keskieurooppalaisen protestantismien suhteen.

Tuomo Mannermaan vaikuttamistyö perustui julkaisujen ohella aivan erityisesti kykyyn luoda pitkäaikaisia ja aatteelliselta vaikutukseltaan syväisiä opettaja–oppilas-suhteita. Suomalaisen teologian kansainvälistymistä Mannermaa edisti yhteistyösäänn Mainzin Euroopan historian instituutin sekä amerikkalaisen Center for Catholic and Evangelical Theology -järjestön kanssa. Monista Mannermaan oppilaista on tullut merkittäviä vaikuttajia yliopistossa, kirkossa ja koko suomalaisessa yhteiskunnassa.

Kansainvälisesti Tuomo Mannermaa tunnetaan niin kutsutun uuden suomalaisen Luther-tutkimuksen alullepanijana ja sen keskeisten ajatusten muotoilijana. Hän omistautui koko professorikautensa ajan erityisesti Luther-tutkimukselle ja saavutti sen piirissä poikkeuksellisen merkittävän, mutta samalla myös kiistanalaisen, aseman. Seuraavassa luon katsauksen tähän osaan Mannermaan elämäntyötä.

Suomalaisessa systemaattisessa teologiassa oli käynnissä voimakas sukupolvenvaihdos, kun Tuomo Mannermaa nimitettiin ekumeniikan professoriksi Helsingin yliopistoon vuonna 1980. Samoihin aikoihin Helsingin systemaattisen teologian professoreiksi tulivat Martti Lindqvist (1978), Simo Knuutila (1981) ja Eero Huovinen (1982). Vanhemmista kollegoista Helsinkiin jäi dogmatiikan professori Seppo A. Teinonen, joka oli jo siirtämässä linjanvedot nuoremmille.

Tuomo Mannermaa aloitti akateemisen uransa kahdella kirjalla roomalaiskatolisen teologian uudistajasta Karl Rahnerista.¹ Sen jälkeen hän kirjoitti dogmihistorian oppikirjan sekä Euroopan protestanttiseen Leuenbergin kirkkoyhteisöön kriittisesti suhtautuvan teoksen *Preussista Leuenbergiin*.² Lutherin teologiaan Mannermaa alkoi suuntautua suomalais-venäläisissä ekumeenisissa neuvotteluissa 1970-luvun varrella. Vielä maaliskuussa 1976 hän kiisti olevansa Luther-tutkija.³ Venäläisneuvottelujen esitelmät johtivat vuonna 1979 julkaistuun Luther-tutkielmaan *In ipsa fide Christus adest*.⁴

Vaikka Mannermaa oli julkaissut kaikki edellä mainitut kirjansa suomeksi, hän oli varsin kansainvälisesti suuntautunut. Rahner-tutkimukset johtivat roomalaiskatolisten teologien työyhteyteen, ensin rahnerilaisen Karl Lehmannin ja vuodesta 1977 alkaen⁵ Luther-tutkija Peter Mannsin kanssa. Saksalaisten Leuenberg-kriitikoiden tutkijayhteisö Luther-Akademie Ratzeburg tarjosi Mannermaalle tilaisuuden tutustua reformaation tutkimukseen. Venäläisneuvottelujen lisäksi Mannermaa oli osallistunut ekumeenisiin kokouksiin 1960-luvulta lähtien.⁶

Professorikaudellaan 1980–2000 Mannermaa keskittyi lähes yksinomaan Lutherin teologiaan, mitä voidaan pitää hänen varhaisemman tuotantonsa monialaisuuteen verrattuna yllättävänä käänteenä. Tutkijanuralla lienee tavallisempaa, että nuoruudessa keskitytään yhteen alueeseen ja professorikaudella laajennetaan osaamista. Mannermaa kuitenkin valjasti monialaisen osaamisensa yhden tutkimuskohteen selvitystyöhön.

Mannermaan toimintaa voisi valottaa erilaisista lähdeaineistoista käsin. Esitykseni lähteinä ovat Mannermaan johtamien Suomen Akatemian tutki-

musprojektien aineistot, jotka on koottu Helsingin yliopiston pääkirjastossa säilytettävään ekumeeniseen arkistoon. Kirkolliset ja ekumeeniset lähteet jäävät seuraavassa syrjään; niiden osalta olen aiemmin selvittänyt Mannermaan toiminnan venäläisneuvotteluissa.⁷

Rajauksen myötä katsaukseni ulkopuolelle jää tärkeitä teemoja, kuten Mannermaan toiminta suomalaisissa kirkollisissa prosesseissa (esim. naispappeus ja raamattukeskustelu) sekä hänen laajamittainen työnsä Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ja Suomen ekumeenisen neuvoston harjoittamien kirkkosuhteiden piirissä. Tilasyistä johtuen jätän käsittelemättä myös suuren osan Mannermaan Luther-tulkinnan herättämästä kansainvälisestä keskustelusta. Olen julkaissut siitä katsauksia toisaalla.⁸

Oppilaiden töitä selostan vain siinä määrin kuin ne on kirjoitettu Mannermaan johtamissa akatemiaprojekteissa. Seuraavan projektin hakuvaihe on kirjoitettu aina edellisen projektin loppuun, mikä vastaa historiallista tapahtumajärjestystä. Hakemusten tutkimussuunnitelmiin on nähty erityistä vaivaa, mistä syystä juuri ne ovat myös lähteinä antoisia.

ENSIMMÄISEN PROJEKTIN VALMISTELU VUONNA 1984

Jo ennen Mannermaan professorikautta ekumeniikan oppituolin piirissä oli harjoitettu ”ekumeenisen metodin” taikka ”teologisen metodin” tutkimusta.⁹ 1980-luvun alussa tästä aihepiiristä valmistuivat Eeva Martikaisen ja Miikka Ruokasen väitöskirjat.¹⁰ Ekumeeninen metodologia oli noihin aikoihin kansainvälisesti paljon keskusteltu aihepiiri. Oli myös ilmeistä, että nuori oppiala voisi nimenomaan metodiin kohdistuvan tutkimuksen kautta saavuttaa riittävän vakaan itseymmärryksen ja käsityksen oppialan luonteesta.

Professoriksi tullessaan Mannermaa joutui siis huolehtimaan oppiaineessa jo useita vuosia harjoitetusta ekumeenisten metodien tutkimuksesta. Tehtävä ei ollut hänen intressiensä vastainen; olihan *Preussista Leuenbergiin* -kirjan alaotsikko *Leuenbergin konkordian teologinen metodi*. Toisaalta ei ollut lainkaan yksiselitteistä, miten orastava Luther-kiinnostus saataisiin sovitettua nykyaikaan keskittyvän metoditutkimuksen rinnalle.

Suomessa aiemmin vahva Luther-tutkimus oli Helsingin tiedekunnassa jäänyt taka-alalle 1970-luvulla. Alan edustajista Lennart Pinomaa oli eläkkeellä ja Lauri Haikola ei juuri julkaissut mitään. Molemmat toki vaikuttivat jossain määrin taustalla, ja Mannermaa viittaa töissään erityisesti Lauri Haikolaan.¹¹ Uuden tutkimuksen viriämiselle merkittävässä asemassa oli Luther-tutkimuksen maailmankongressi Lundissa vuonna 1977. Siellä Mannermaa tutustui roomalaiskatoliseen Peter Mannsiin, joka työskenteli Mainzin Euroopan historian instituutissa.¹²

Mainzin instituutti oli ensimmäisen johtajansa Joseph Lortzin ajoista alkaen ollut tärkeä Luther-tutkijoiden koulutuslaitos, erityisesti laajan nuorille tutkijoille tarkoitetun kansainvälisen stipendiohjelmansa ansiosta. Lundissa Manns ja Mannermaa alkoivat neuvotella mahdollisuudesta lähettää suomalaisia teologeja Mainziin opiskelemaan.¹³

Neuvottelujen tuloksena ekumeniikan assistentti Juhani Forsberg lähti ensimmäiseksi suomalaiseksi teologistipendiaatiksi Mainziin 1979–1980 sekä uudelleen 1981–1982. Hänen tutkimusaiheenaan oli Abraham-kuva Lutherin teologiassa. Forsberg väitteli Helsingin yliopistossa vuonna 1984; saksankielinen väitöskirja ilmestyi Mainzin instituutin arvostetussa julkaisusarjassa.¹⁴ 1980-luvun alussa Peter Mannsista tuli Mainzin instituutin johtaja. Mannermaa ja Forsberg solmivat läheiset suhteet Mannsin assistenttiin Rainer Vinkeen, joka toimi sittemmin muun muassa suomalaisten väitöskirjojen kielen korjaajana.

Suomalaisten jatko-opiskelijoiden rahoitus oli 1980-luvun alussa hankalaa. Yliopistojen assistentteina istuttiin pitkään eikä uudella opiskelijalla juurikaan ollut mahdollisuutta päästä assistentiksi. Suomen Akatemia tarjosi kuitenkin uusia väyliä projektirahoituksen ja henkilökohtaisten tutkijapaikkojen myötä. Akatemian projektiraha riitti vain osaan jatko-opintoja, mutta Mainzin instituutin tarjoama rahoitus saattoi täydentää sitä. Mainzin rahoitus näytti lisäksi Akatemiasta rahaa hakevalle, että hankkeeseen luotettiin myös toisaalla.

Näistäkin syistä Tuomo Mannermaan tapaisen uuden professorin kannatti hakea jatko-opiskelijoileen projektirahaa Suomen Akatemialta, tarkemmin ilmaistuna silloiselta Valtion humanistiselta toimi-

kunnalta. Tuohon aikaan Akatemia myönsi myös rahoituksia niin kutsutuille ”esitutkimushankkeille”, joiden avulla oli tarkoitus laatia suunnitelma kolmi-vuotiselle projektille. Mannermaalle myönnettiin esitutkimushanke vuonna 1983 ja tutkimussuunnitelmatyöhön palkattiin Risto Saarinen vuodeksi 1984.¹⁵

Hankkeen nimessä näkyi vanhan ja uuden tutkimussuunnan välinen jännite. Ekumeenisten metodien tutkimuksesta oppiaineella oli näyttöjä ja ansioita. Luther-tutkimukseen oli uutta innostusta ja kansainvälistä tukea, mutta varsinaiset näytöt puuttuivat toistaiseksi. Esihankkeen piirissä toimi Mannermaan lisäksi kaksi uutta jatko-opiskelijaa, Saarinen ja Simo Peura.¹⁶ Molemmat olivat tehneet Pro gradu -työnsä Mannermaalle Luther-tutkimuksen aihepiireistä ja valmistuneet maistereiksi vuonna 1982. Molemmat olivat myös jo olleet Mainzissa (Peura 1982–1983 ja uudelleen 1984, Saarinen vuonna 1983 ja uudelleen 1984–1985). Heillä oli siis gradun lisäksi näyttöä ulkomaisesta tutkimusrahoituksesta. Ensi töikseen Saarinen ja Peura laativat artikkelin ”Luther-tutkimuksen tulevaisuudennäkymät”,¹⁷ jossa uutta kiinnostusta Lutheriin perusteltiin yleisellä tasolla.

1 Mannermaa 1970, 1971.

2 Mannermaa 1978.

3 Saarinen (1997, 39) siteeraa näin Mannermaan kommenttia Suomen evankelis-luterilaisen kirkon venäläis-neuvottelujen valmisteluseminaarissa 15.3.1976 (pöytäkirja s. 13).

4 Mannermaa 1979.

5 Manns, kirje SA:lle 14.5.1984.

6 Mannermaan varhaisemmista vaiheista ekumeniassa ks. Rusama 1999, 203–248, 303, 413–469 sekä hänen bibliografiassaan (*Caritas Dei* 1997, 422–434) mainitut kirjoitukset.

7 Saarinen 1997, 20–54.

8 Viimeksi Saarinen 2010. Raamattukeskustelusta esim. Räisänen 2014.

9 Oppiaineesta noihin aikoihin ks. Lindqvist 1982 sekä alkuvaiheista Pihkala 1994.

10 Martikainen 1980; Ruokanen 1982.

11 Esim. Mannermaa 1979, 5.

12 Manns, kirje SA:lle 14.5.1984.

13 Manns, kirje SA:lle 14.5.1984.

14 Forsberg 1984.

15 TS (SA 729) 1984, 4.

16 TS 1984, 5–6.

17 Saarinen & Peura 1984.

Esihanke jätti Valtion humanistiselle toimikunnalle syyskuussa 1984 päivätyt tutkimussuunnitelman otsikolla ”Ekumeenisen metodologian perustutkimus” -projekti. Vanha metodologia-nimi siis päätettiin säilyttää, mutta itse suunnitelmaan kirjattiin uudenlainen linjaus:

Tähänastiset tutkimustulokset ovat kuitenkin osoittaneet, että ekumeenisen metodologian tutkimuksen on tulevaisuudessa siirryttävä uudelle painopistealueelle. Modernien teologioiden esittämiä malleja tärkeämpää on aatehistoriallisen perustutkimuksen välinein analysoida kirkkojen eroon johtaneita aatteellisia kehityslinjoja ja samalla analysoida näin syntyvän uuden kirkkokunnan opillisia juuria.¹⁸

Tämän linjauksen mukaisesti myös jo väitelleille tutkijoille kirjattiin Luther-aihe: Martikaiselle Lutherin *doctrina*-käsitelmä ja Ruokaselle inspiraatiokäsitelmä.¹⁹ Tässä artikkelissa keskityn kuitenkin vain Mannermaan johtamiin hankkeisiin, joiden rahoitus kohdistui väitöskirjan tekijöihin. Projektilla oli siis tarkoitus rahoittaa Saarisen ja Peuran väitöskirjatöitä.

Simo Peuran väitöskirjalle hakemuksessa määritelty aihe, ”Lutherin jumalallistamisoppi”, oli erityisen merkittävä koko projektin ja uuden suomalaisen Luther-tutkimuksen kannalta. Mannermaa oli venäläisneuvotteluissa varovasti esittänyt, että Kristuksen läsnäolon ajatus Lutherilla voisi muodostaa ”leikkauspisteen” ortodoksisen jumalallistamisopin kanssa. *In ipsa fide* -kirjassa Mannermaa oli vahvistanut tätä ajatusta eräillä Luther-sitaateilla, joissa puhutaan jumalallistamisesta.²⁰ Näistä maininnoista oli silti vielä kohtuullisen pitkä matka ajatukseen, että jumalallistamisopista voisi tehdä kokonaisen väitöskirjan. Ajatus oli radikaali, sillä mitään sen kaltaista ei Luther-tutkimuksen piirissä ollut yritetty. Mannermaa mainitsee *In ipsa fide* -kirjassa ajattelunsa vaikuttajiksi tältä osin Regin Prenterin ja Georg Kretschmarin,²¹ mutta heidänkin tuotannossaan ajatus sivuutetaan nopeasti.

Risto Saarisen tehtäväksi tuli tutkimushistorian selvittäminen niiltä osin kuin se koski ”uskossa läsnäolevan Kristuksen” aiempia tulkintoja Luther-tutkimuksessa. Mannermaata ohjasi vahva vakautus, että 1900-luvun saksalainen protestantismi on

niiltä osin voimakkaasti vinoutunut, sillä se ei ymmärrä Lutherin olemis-käsitteitä asianmukaisesti.²² Saarisen väitöskirjasta oli määrä tulla yleinen tutkimushistoria koko hankkeelle. Sen avulla voitaisiin perustella, miksi uudentyyppejä kysymyksenasetteluja tarvitaan ekumenian aikakaudella.

Projektin tavoitteet määriteltiin hakemuksessa seuraavasti:

1. Myöhäiskeskiajan teologian ja etiikan aatehistorian yhteydet reformaation syntyyn,
2. Katolisen tradition (so. patristiikan ja skolastiikan) motiivien esiintyminen Lutherin teologiassa,
3. 20. vuosisadan reformaation tutkimuksen sidonnaisuudet uuden ajan aatteellisiin viitekehyksiin.²³

Lisäksi todettiin, että ”projektin pitkän tähtäimen tavoitteena on Lutherin teologian ekumeenisen kokonaisuutensa kirjoittaminen”.²⁴ Tämä oli määrä toteuttaa Mannermaan ja Mannsin yhteistyönä. Suosituskirjeessään Akatemialle Manns tähdentää tämän päämäärän keskeisyyttä.²⁵ Kun Mannermaa ei vielä ollut juurikaan julkaissut kansainvälisesti Lutherista, lupaus oli varsin avokätinen. Toisaalta Lutherin teologian kokonaisuutensa tuli hankkeelle lupauksen myötä eräänlainen vakiintunut tähtäyspiste.

Vaikka projektihakemusta jätettäessä uudesta Luther-tutkimuksesta ei vielä ollut varsinaisia tutkimusnäyttöjä – toki Forsbergin väitöskirja oli jo valmistunut ja Miikka Ruokanen toimittanut osin vanhaan tutkimukseen nojaavan *Luther in Finland* -kokoomateoksen²⁶ – Mannermaa oli luonut nopeasti uudelle tutkimukselle tarpeellisia rakenteita ja kontakteja. Tärkeimpiä niistä olivat Mainz sekä Luther-Akademie Ratzeburg, jonka piirissä vaikutti myös Mannermaan kirkollinen oppi-isä, emeritusarkkipiispa Martti Simojoki.²⁷

Rakenteiden luomisessa merkittävässä osassa olivat lisäksi Lutherin syntymän 500. vuosipäivän monet juhlat ja kongressit vuoden 1983 aikana. Maailmankongressiin Erfurtissa osallistui systemaattisen teologian edustajista Mannermaan lisäksi Eero Huovinen, joka alkoi hänkin näin profiloitua

myös Luther-tutkijana. Strasbourgin ekumeenisen instituutin kokoomateoksessa Mannermaa julkaisi ensimmäisen kansainvälisen Luther-artikkelinsa.²⁸ *Preussista Leuenbergiin* -teos oli edellisenä vuonna ilmestynyt saksaksi ja lisännyt Mannermaan tunnettuutta.²⁹ Niin ikään vuonna 1983 Peter Mannsista tuli Helsingin tiedekunnan kunniatohtori ja Tuomo Mannermaa julkaisi toisen Luther-kirjansa, *Kaksi rakkautta*.³⁰

Suomen Akatemia myönsi Mannermaalle kolmivuotisen projektin vuosiksi 1985–1987. Risto Saarinen jatkoi projektin sihteerinä ja Simo Peura tutkijana. Hakuvaiheen jälkeen projektiin liittyi Antti Raunio, joka sai aiheekseen kultaisen säännön merkityksen selvittämisen Lutherin teologian periaatteena. Raunio ja sitten myös Anja Ghiselli käynnistivät jatko-opiskeluaan Mainzin-stipendiaatteina.

EKUMEENISEN METODOLOGIAN PERUSTUTKIMUS -PROJEKTI 1985–1987

Projektin ensimmäiset kolme vuotta näyttivät jo ne suunnat, jotka sävyttivät hanketta myös sen myöhemmissä vaiheissa. Keskeisiksi tuotoksiksi muodostuivat ripeästi edenneet väitöskirjatyt sekä kokoomateokset, joita voidaan luonnehtia ohjelmallisiksi. Lutherin teologian kokonaisuus ei sen sijaan juuri edistynyt, ja Tuomo Mannermaan tärkeimmäksi rooliksi muodostui ohjelmallisten esitelmien kirjoittaminen sekä yhä lukuisampien opinnäytteiden ohjaus. Jossain määrin kävi niin, että lukuisat suomalaiset väitöskirjat täyttivät sitä tilaa, joka suunnitellun Lutherin teologian yleisesityksen oli määrä ottaa.

Mannermaa ja Manns toki suunnittelivat vakavasti ja toteuttivatkin jossain määrin yleisesitystään juuri vuosina 1984–1985, jolloin Akatemian projekti vasta otti ensi askeleitaan. Rainer Vinke on myöhemmin julkaissut lyhyen kuvauksen tehdystä työstä. Sen mukaan Manns kirjoitti Mannermaan kanssa tehdyn työn perusteella noin sadan sivun käsikirjoituksen, jonka lähtökohtana ovat rakkauden teologian peruskysymykset. Työ keskeytyi Mannsin sairastuttua marraskuussa 1985. Vinke toimitti siitä noin 20 sivun julkaisun.³¹

Mannermaan johtamia Luther-hankkeita määritteli alusta saakka kaksijakoisuus: toisaalta hankkeen tarkoituksena oli luoda uudenlainen ja ohjelmallinen

Luther-tulkinta, mutta toisaalta Mannermaa ei itse tuottanut sellaista laajaa keskustelua, josta hänen oppilaansa olisivat voineet ottaa mallia. *In ipsa fide* sekä *Kaksi rakkautta* toimivat jossain määrin malleina, mutta ne ovat kovin suppeita. Miksi Mannermaa ei koskaan kirjoittanut tällaista keskustelua, vaikka hän epäilemättä Mannsin kanssa niin aikoi?

Yksi vastaus kysymykseen on Mannermaan persoonallisuus ja työtavat: hän oli pikemmin innostaja ja suunnannäyttävä kuin sitkeä puurtaja. Syvemmät syyt liittyvät itse tehtävän vaikeuteen. Perusteellisesti uudenlaisen Luther-tulkinnan luominen ei onnistu parissa vuodessa, vaan siihen vaaditaan paljon sellaista pohja- ja yhteistyötä, jota vasta vuosien päästä valmistuneet väitöskirjat onnistuivat tuottamaan. Tehtävä oli yksinkertaisesti liian vaativa. Mannermaa keskittyikin pikemmin osoittamaan visionsa ja tehtävänsä periaatteellista oikeutusta kuin toteuttamaan Luther-tutkimusta asian vaatimalla yksityiskohtaisella sitkeydellä. Toteutukset jäivät näin oppilaiden vastuulle.

Millainen oli Mannermaan visio Lutherin ajattelusta?³² Mannermaan mukaan tutkimusta vallitsevan saksalaisen protestantismin käsitys sopeutti Lutherin liiaksi nykyajan ihanteita vastaavaksi ja erotti näin reformaattorin tarpeettoman kauaksi katolisesta kirkosta ja yleensä länsimaisen kristinuskon suuresta, perinnäisestä linjasta. Korostaessaan Kristuksen läsnäoloa uskossa sekä eräänlaista

18 TS 1984, 2–3.

19 TS 1984, 5.

20 Mannermaa 1979, 43–46.

21 Mannermaa 1979, 15.

22 Mannermaa 1979, 9–13.

23 TS 1984, 4.

24 TS 1984, 4.

25 Manns, kirje SA:lle 14.5.1984.

26 *Luther in Finland* 1984.

27 Ratzeburgin julkaisuista ja toiminnasta esim. www.luther-akademie.de. Mannermaa ja Simojoki kuuluivat akatemian toimielimiin ja Mannermaan saksankieliset teokset (1982, 1989) ilmestyivät Ratzeburgin piirissä toimitetussa sarjassa.

28 Mannermaa 1983.

29 Mannermaa 1982.

30 Mannermaa 1983b.

31 Em. tiedot Manns & Vinke 1997.

32 Laajemmin ks. Saarinen 2010 ja 2014.

jumalallistamisoppia Mannermaa halusi kiinnittää huomiota siihen, että Lutherin mukaan uskossa ei ole kyse vain tiedollisesta taikka moraalisesta muutoksesta, vaan usko muuttaa voimakkaasti itse olemistodellisuuttamme.³³

Vaikka tällaista ajatusta voidaan kuvata pyhän läsnäolona taikka sakramentaalisuutena, Mannermaan Luther ei ole ”korkeakirkollinen” esimerkiksi sanan virkateologisessa merkityksessä. ”Olemisen” korostaminen ei myöskään tähtää ontologian ajatuksen filosofisesti täsmälliseen esittämiseen eikä ylipäätään teologian tekemiseen uskonnonfilosofian näkökulmasta. Filosofia on tärkeää teologiassa, mutta teologian ja uskonnon todellisuus pysyy voimakkaasti omanlaisenaan. Vaikka Mannermaan taustan nähdään usein nousevan venäläisneuvotteluista, ei idän kirkon teologia nouse hänen ajattelussaan erityisen voimakkaasti esiin.

Mannermaan visiota voinee suhteuttaa eräisiin muihin samanaikaisiin kehityskulkuihin. Amerikkalaisessa luterilaisuudessa George Lindbeckin 1980-luvulla luoma ”postliberalismi” suhtautuu Mannermaan tavoin varauksellisesti modernin protestantismiin kokemus- ja moraalipainotuksiin ja koettaa luoda niille vaihtoehdon, joka kelpaisi myös katoliselle kirkolle.³⁴ Jossain mielessä Mannermaa on suomalaisen postliberalismin keskushahmo samaan tapaan kuin Lindbeck Yhdysvalloissa.

Suomalaisessa teologiassa Mannermaan ajattelua voi ehkä suhteuttaa hänen opettajaansa Seppo A. Teinoseen. Mannermaa ottaa tavallaan uudelleen käyttöön Teinosen aiemmin esittämät intressit, kuten perinteisen dogman ja myönteisen suhteen katoliseen ja ortodoksiseen kirkkoon. Mutta kun Teinonen tämän intressin voimasta hylkää protestantismiin reformaattoreita myöten ja kääntyy korkeakirkolliseen mystiikkaan,³⁵ Mannermaa käyttää Lutheria tukemaan perinteisen dogman, sakramentaalisesti virittyneen teologian sekä katolisen ekumenian intressejä. Tässä mielessä Mannermaan visio Lutherista on maltillinen, luterilaisuuteen ”kotoutettu” ja korkeakirkollisista ylilyönneistä riisuttu versio Teinosen intresseistä.

Mannermaan monisäikeistä tutkimushanketta ei tietenkään voi purkaa vain tietyn erityisintressin ilmentymäksi; edellä sanottu on alustava yritys si-

joittaa häntä 1980-luvun teologiseen aatehistoriaan. Helpompaa ja monin tavoin asianmukaisempaa on todeta, että vuoden 1985 paikkeilla Mannermaan projektiin osallistujat eivät vielä itsekään tienneet, mihin suuntiin Lutherin teologiaan paneutuminen heitä lopulta veisi. Tässä mielessä projektin totuuden etsintä oli aidosti avointa. Hankkeelle oli epäilemättä eduksi myös se, että Akatemian rahoitus pakotti kaikki osapuolet esittämään asiansa objektiivisen tutkimuksen kielellä, intresseistä ja aatteellisista ihanteista riisuttuna.

Tärkeä piirre Mannermaan projekteissa oli hänen kykynsä rekrytoida aikaansaavia jatko-opiskelijoita ja saada heidät toimimaan yhteisen päämäärän hyväksi. Projektin visiot eivät kulkeneet vain professorilta opiskelijoille, vaan joka suuntaan projektin mukanaolijoiden kesken. Ohjaajalta tuli teeman alustava aihio, mutta opiskelijan työstettyä sitä pidemmälle teema saattoi uudessa asussa palata Mannermaan omiin ohjelmallisiin kirjoituksiin, opiskelijan panos nimeltä mainiten.³⁶ Yhteistyön suuri merkitys näkyy kaikkialla projektien julkaisuissa ja antaa hankkeille – varsinkin kansainvälisen lukijajakunnan silmissä – koulukuntamaisen luonteen.

Akatemian projektin ensimmäisenä tärkeänä virstanpylväänä oli kansainvälisen kokouksen järjestäminen Helsingissä 11.–12.11.1986. Aluksi kokousta suunniteltiin nimellä ”Lutherin ekumeeninen merkitys”, mutta pian puhuttiin ”Luther-tutkimuksen uuden paradigman” etsimisestä. Vuonna 1987 ilmestynyt lopullinen julkaisu käyttää saksankielistä otsikointia: *Thesaurus Lutheri: Auf der Suche nach neuen Paradigmen der Luther-Forschung* (Lutherin aarreaitta: Luther-tutkimuksen uusia suuntia etsimässä).³⁷ Kansainvälisinä puhujina olivat Mainzlin yliopiston filosofian professori Rudolf Malter sekä Peter Manns, jonka lähes 100-sivuinen artikkeli edustaa julkaisussa katolista näkökulmaa. Tutkijajoukkoon liittyi useita uskonnonfilosofeja (Knuuttila, Reijo Työrinoja sekä Heikki Kirjavainen). *Thesaurus Lutheri* arvioitiin laajasti eri maiden teologisissa lehdissä; sen myötä alettiin puhua uudesta suomalaisesta Luther-tutkimuksesta ohjelmallisena kokonaisuutena. *Thesaurus Lutheri* toimi myös hyvänä meriittinä haettaessa projektille kahden vuoden jatkorahoitusta. Suomen Akatemian

myönnettyä sen projektin käytännön asiat siirtyivät Simo Peuran ja Antti Raunion vastuulle.

PROJEKTIN JATKOJUODET 1988–1989

Risto Saarisen tutkimushistoriallinen väitöskirja valmistui vuonna 1988 ja se julkaistiin Mainzin instituutin sarjassa seuraavana vuonna.³⁸ Tuomo Mannermaan kaksi suomeksi julkaistua kirjaa ja lisäksi kaksi artikkelia ilmestyivät saksankielisenä yhteisniteenä *Der im Glauben gegenwärtige Christus* (Uskossa läsnäoleva Kristus) niin ikään vuonna 1989.³⁹ Saarisen tutkimushistoria antoi tukea ajatukselle, että Mannermaan kirjassa esitetään uudenlainen käsitys Kristuksen läsnäolosta uskossa. Näiden teosten myötä – Forsbergin väitöskirjan sekä *Thesaurus Lutherin* kera – saksaa taitavalla lukijakunnalla oli ensi kertaa mahdollisuus arvioida laajemmin suomalaisen koulukunnan perusväitteitä. Olen kirjoittanut tästä varhaisesta vastaanotosta laajemmin toisaalla,⁴⁰ tässä riittääköön sen toteaminen, että niin puolustajia kuin vastustajiaakin alkoi ilmaantua.

Jatkokaudella järjestettiin Helsingissä 30.3.–2.4.1989 hankkeen toinen kansainvälinen tutkijakokous yleisotsikolla *Luther und Theosis: Vergöttlichung als Thema der abendländischen Theologie* (Luther ja teosis: jumalallistaminen länsimaisen teologian aiheena). Simo Peuran ja Antti Raunion toimittama samanniminen kokousjulkaisu ilmestyi vuonna 1990.⁴¹ Tiivistä yhteistyö Luther-Akademie Ratzeburgin kanssa näkyi siinä, että se toimi kirjan toisena kustantajana Luther-Agricola-Seuran kanssa.

Saksalaisina kirjoittajina teoksessa esiintyvät Mannermaan pitkäaikaiset luterilaiset yhteistyökumppanit Georg Kretschmar, Reinhard Slenczka ja Ulrich Asendorf. Kokouksessa puhui myös Martin Brecht, jonka kokouskuvaus ilmestyi Luther-aikakauskirjassa.⁴² Peuran ja Raunion laajat artikkelit teoksessa antavat jo esimakua tulossa olevista väitöskirjoista. Kirjan ohjelmallisena yleisviestinä on, että jumalallistamisajatus on ollut tärkeä myös läntisessä teologiassa.

Viisivuotisen tutkimusprojektin päätteeksi Akatemialle kirjoittamassaan loppuraportissa Tuomo Mannermaa nostaa kahden kansainvälisen kokouksen lisäksi esiin muut projektin kutsusta

Helsingissä vierailleet tutkijat. Heitä olivat Helmar Junghans (Leipzig), Martin Seils (Jena), Bernhard Lohse (Hampuri), Joseph Vercruysse (Rooma) ja Leif Grane (Kööpenhamina). Näiden tutkijoiden myötä hankkeella oli laajat ja toimivat yhteydet koko saksankieliseen tutkimukseen.⁴³

Loppuraporttiin sisältyy myös noin viidenkymmenen nimekkeen julkaisuluettelo. Siihen kuuluu muun muassa kaksi Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran julkaisemaa ja Simo Peuran toimitamaa kokoomateosta.⁴⁴ Suurin osa julkaisuista on suomenkielisiä, mutta saksaksikin on kymmenkunta nimekettä. Englanninkielisten nimekkeiden puuttumisen syynä on ennen muuta se, että talouden saneemat yhteistyömahdollisuudet rajoittuivat Saksaan, mikä seikka puolestaan edellytti saksankielistä julkaisemista.

Vaikka Simo Peuran väitöskirja oli jokseenkin valmis projektin tullessa päätökseen, oli kokonaisuhanke kuitenkin vielä monin tavoin kesken. Siksi Tuomo Mannermaa haki Akatemialta uutta projektia, tällä kertaa nimellä ”Reformaation teologian uudelleenarviointi”. Osoittautui hyödylliseksi, että päättynyt viisivuotiskausi kantoi vanhaa ekumeenisen metodologian nimeä, sillä uusi nimi antoi tuoreutta myös uudelle hakemukselle. Risto Saarinen ja Simo Peura olivat saaneet assistentin toimet tiedekunnasta, minkä vuoksi rahoitusta haettiin osin uusille jatko-opiskelijoille.

Uudelleenarviointi-hankkeen sihteerinä toimi Antti Raunio. Hänen lisäksi rahoitusta haettiin Kari Kopperille ja Olavi Sauriolle, jotka molemmat olivat myös Mainzin-stipendiaatteja. Tutkimus-

33 Tähän tapaan jo esim. Mannermaa 1979, 75–76.

34 Lindbeck 1984; *Theology and Dialogue* 1990.

35 Teinosen ajattelun arvioinneista esim. *Teologisen Aikakauskirjan* teemanumero 4/1994.

36 Tyypillisesti esim. Mannermaa 1990.

37 *Thesaurus Lutheri* 1987.

38 Saarinen 1989.

39 Mannermaa 1989.

40 Saarinen 1993, 167–173.

41 *Luther und Theosis* 1990.

42 Brecht 1990.

43 Loppuraportti SA 729,1990, 4.

44 *Tutkimuksia Lutherin ajattelumuodosta* 1987; *Usko ja rakkaus* 1989.

suunnitelmassa projektin tavoitteeksi asetettiin ”Lutherin teologian ymmärtäminen reformaattorin omista intentioista käsin sekä sen myöhempien tulkintojen teologinen analyysi”.⁴⁵ Hanke jaettiin kolmeen osatavoitteeseen:

1. Reformaation ja erityisesti Lutherin ontologian tutkimus,
2. Lutherin rakkauskäsityksen selvittäminen,
3. Nykyajan teologian ontologisten perusratkaisujen tutkimus.⁴⁶

Kari Kopperille määriteltiin tutkimusaiheeksi ”Filosofia ja teologia Lutherin Heidelbergin disputaatiossa vuonna 1518”, Olavi Sauriolle puolestaan ”Substanssin käsite Lutherin teologiassa”. Lisäksi suunnitelmassa mainitaan useita uusia jatko-opiskelijoina, esimerkiksi Sammeli Juntunen, Matti Mikkola ja Mauri Miettinen, sekä aiemmin esillä olleista esimerkiksi Peura ja Ghiselli.⁴⁷ Suomen Akatemia myönsi projektille kolmivuotisen rahoituksen vuosille 1990–1992.

REFORMAATION TEOLOGIAN UUDELLEENARVIOINTI -PROJEKTI 1990–1992

Simo Peuran väitöskirja Lutherin jumalallistamisopista valmistui vuonna 1990. Useiden muiden Helsingin-väitöskirjojen tapaan opus oli saatavilla väitöspainatuksena, kunnes se ilmestyi Mainzin instituutin sarjassa 1994.⁴⁸ Teos on monessa mielessä Mannermaan Luther-hankkeiden avainjulkaisu. Siinä esitellään jumalallistamisopin tekstuaaliset lähtökohdat ja ajatuksellinen perustelu Lutherin teologiassa. Mannermaan *Der im Glauben* -kokoomaniteen ohella Peuran väitöskirja on säilynyt kaikkein keskustelluimpana ja kiistellyimpänä uuden suomalaisen Luther-tutkimuksen julkaisuna. Kriitikot ovat puuttuneet jumalallistamis-sanueen ohuehköön lähdepohjaan ja sitä laajemman partisipaatio-ajatuksen asettamiseen jumalallistamisopin yhteyteen. Toisaalta itse jumalallistamisoppi on 2000-luvulla noussut eräänlaiseksi koko teologian muotiteemaksi, josta ilmestyy jatkuvasti uusia tutkimuksia.⁴⁹ Peuran ja Mannermaan työt edeltävät tätä trendiä, mutta ovat samalla olleet vahvasti saattamassa sitä alkuun.

Olavi Saurion osuus uudessa hankkeessa jäi lisensointityöhön.⁵⁰ Hänen tilalleen projektiin tuli Sammeli Juntunen, jonka tutkimusaiheena oli Lutherin *nihil*- eli ”ei-mikään”-käsite. Tämä aihe tuli ehkä kaikkein lähimmäksi Mannermaan perusajatusta Lutherin ontologian eli olemiskäsityksen selvittämisestä. Juntunen oli myös Mainzin-stipendiaattina runsaan vuoden ajan 1991–1992.⁵¹ Huhtikuussa 1991 Peter Manns kuoli. Käytännössä tähän päättyi myös Mannermaan haave Lutherin teologian kokonaisesityksen kirjoittamisesta. Mainzin instituutin uudeksi johtajaksi tuli evankelinen patristikko Gerhard May, joka tuki suomalaisten hankkeita yhdessä Rainer Vinken kanssa.

Uusi projekti järjesti Ratzeburgin Luther-Akatemian kanssa kansainvälisen kokouksen Helsingissä 1.–5.4.1992 aiheenaan *Luther und Ontologie: Das Sein Christi im Glauben als strukturierendes Prinzip der Theologie Luthers* (Luther ja ontologia: Kristuksen oleminen uskossa Lutherin teologian kokoavana periaatteena). Samanniminen yhteisjulkaisu Ratzeburgin akatemian kanssa ilmestyi vuonna 1993 Kopperin, Ghisellin ja Vinken toimittamana.⁵² Ulkomaisia kirjoittajia tässä niteessä olivat muun muassa Oswald Bayer, Theodor Jörgensen sekä Albrecht Beutel. Tübingeniläinen evankelinen systemaattikko Bayer tuli kokouksen myötä yhä tärkeämmäksi suomalaisten yhteistyökumppaniksi.

Vuoden 1992 syyskuussa Tuomo Mannermaa jätti Suomen Akatemialle kahden vuoden jatkorahoitushakemuksen, jossa kuvattiin seikkaperäisesti Luther-tutkimuksen tilaa.⁵³ Mannermaan hanke oli laajentanut kansainvälistä yhteistyötä tekemällä aloitteen pohjoismaisen tutkijafoorumin, Nordiskt Forum för studiet av Luther och luthersk teologi, perustamiseksi. Sen perustava kokous pidettiin Helsingissä marraskuussa 1991 ja toinen kokous tammikuussa 1993 Linköpingissä. Vuosien varrella foorumi on osoittautunut elinvoimaiseksi ja julkaisut kokoomateoksia.⁵⁴

Mannermaan kuvauksessa alkoi nyt näkyä myös englanninkielisen maailman ulottuvuus. Hänen oppilaansa Kirsi Stjerna oli siirtynyt vähää aikaisemmin Bostoniin Carter Lindbergin ohjattavaksi.⁵⁵ Sittemmin Stjerna on luonut merkittävän uran Pohjois-Amerikassa ja toiminut muun muassa Man-

nermaan Luther-kirjojen kääntäjänä ja toimittajana englanniksi. Mannermaa mainitsee myös toimivansa maailmanlaajan Luther-kongressin seuraavassa kokouksessa St. Paulissa 1993 yhden työryhmän johtajana. Tämän kristityn vapautta käsitelleen työryhmän esitykset koottiin sittemmin kirjaksi.⁵⁶

Kaksivuotiseen jatkohankkeeseen Mannermaa esittää palkattavaksi Kopperia, Juntusta, Sauriota, Tuija Mannströmiä, Matti Mikkolaa ja Hans-Christian Danielia. Antti Raunio oli tällä välin saanut assistenttuurin yliopistolta. Hakemuksen tukena oli Oswald Bayerin suosituskirje, jossa Mannermaan hanketta keuhataan hedelmälliseksi ja kansainvälistä tunnustusta nauttivaksi.⁵⁷

Suomen Akatemia myönsi Mannermaalle kaksivuotisen jatkorahoituksen vuosiksi 1993–1994. On huomattava, että Mannermaan johtamille projekteille alkoi 1990-luvulla tulla rinnakkaisia hankkeita ja henkilökohtaisia tutkijanpaikkoja. Samantapaista tutkimusta tehtiin esimerkiksi Eeva Martikaisen johtamassa ”jätkireformatorisen teologian” projektissa (1992–1994), joka tuotti muun muassa merkittävän *Unio*-kokoomateoksen.⁵⁸

PROJEKTIN JATKOVUODET 1993–1994

Antti Raunion väitöskirja Lutherin kultaisen säännön teologiasta valmistui vuonna 1993. Se oli pitkään saatavilla väitöspainoksena, kunnes Mainz in instituutin sarjaan laadittu lopullinen versio ilmestyi vuonna 2001.⁵⁹ Raunion teosta ei kansainvälisessä keskustelussa ole pidetty samalla lailla kiistanalaisena kuin Peuran väitöskirjaa, vaan sen tuloksiin on voitu liittyä erilaisistakin esiyymmärryksistä käsin.

Luther-tutkimuksen maailmankongressi St. Paulissa 8.–14.8.1993 osoittautui monella tapaa merkittäväksi Mannermaan hankkeiden kannalta. Tästä kokouksesta alkaen hanke alkoi herättää keskustelua myös amerikkalaisessa tutkimuksessa. Erityisen tärkeäksi muodostui kokouksesta käynnistynyt yhteistyö Carl Braatenin ja Robert Jensonin kanssa. Kokouksen jälkeen suomalaiset vierailivat näiden ”postliberaalien” luterilaisten teologiensa kotoon Minnesotan St. Olafissa.⁶⁰ Braatenin ja Jensonin julkaisemasta *Pro ecclesia* -lehdestä tuli suomalaisen Luther-tutkimuksen eräänlainen amerikkalainen äänitorvi.

Vaikka Mannermaan Luther-hankkeille oli alusta alkaen annettu ekumeeninen ulottuvuus, tämä piirre vahvistui eri syistä vuoden 1994 paikkeilla. Amerikkalaiset Braaten ja Jenson eivät olleet historioitsijoita, vaan yleisteologeja, jotka suuntautuivat vahvasti ekumeniaan roomalaiskatolisen kirkon ja anglikanismin kanssa. Näiden kirkkokuntien suhteita luterilaisuuteen määrittivät Euroopassa vuonna 1995 voimaan astunut *Porvoon sopimus* (luterilais-anglikaaninen) sekä vuodesta 1994 neuvoteltu *Yhteinen julistus vanhurskauttamisopista* (luterilais-roomalaiskatolinen). Mannermaa kannatti molempia sopimuksia.⁶¹

Jatkovuosien myötä Kopperin ja Juntusen väitöskirjat olivat edenneet pitkälle, mutta lisää tukea tarvittiin. Akatemia oli rahoittanut Mannermaan hankkeita jo kymmenen vuoden ajan, mistä syystä rahoituksen saaminen uudelle hankkeelle oli haasteellista. Optimistisesti Mannermaa laati kuitenkin uuden hakemuksen yleisaiheesta ”Lutherin teologian ekumeeninen relevanssi”. Suositus pyydettiin nyt kaikkein korkeimmalta taholta, Vatikaanin ekumeniakardinaali Edward Cassidylta. Kirjeessään Suomen Akatemialle Cassidy kirjoittaa muun muassa:

Tämän tutkimuksen tieteellinen laatu on johtanut tuloksiin, jotka kiinnostavat tutkijoita niin luterilaisuuden sisällä kuin sen ulkopuolella. Professori Mannermaan

45 TS (SA1011475) 1989, 4.

46 TS 1989, 4.

47 TS 1989, 5–7.

48 Peura 1994.

49 Kokoavasti esim. Lehmkuhler 2004; Billings 2007; *Partakers of the Divine Nature* 2007.

50 Saurio 1990.

51 TS (SA 1011475-jatko) 1992, 3–4.

52 *Luther und Ontologie* 1993.

53 TS 1992.

54 *Nordiskt forum* 1993; *Widerspruch* 1997.

55 TS 1992, 13.

56 *Freiheit als Liebe bei Martin Luther* 1995.

57 Bayer, kirje SA:lle 10.9.1992.

58 *Unio* 1996.

59 Raunio 2001.

60 Braaten & Jenson 1998, vii.

61 Sopimukset suomeksi lyhyen kommentaarin kera: *Ekumeeninen työkirja* 1998, 114–169. Suomalaisista käsittelyprosesseista Toiviainen 2004 ja Sagulin 2005.

tutkimustyön oivalluksilla ja johtopäätöksillä on ollut tärkeä ja suora ekumeeninen vaikutus, erityisesti mitä tulee katolilais-luterilaisiin kirkkosuhteisiin.⁶²

Toinen suositus pyydettiin luterilaisen maailman kaikkein tunnetuimmalta ja vaikutusvaltaisimmalta systemaattiselta teologilta Wolfhart Pannenbergilta. Kirjeessään Suomen Akatemialle Pannenberg kirjoittaa:

Professori Mannermaan ja hänen oppilaidensa tutkimukset ovat herättäneet kansainvälisesti suurta huomiota. Ne esittävät sellaisen uuden käsityksen reformaattorin vanhurskauttamisopista, joka tekee Lutherin teologiasta tänä päivänä ekumeenisesti merkittävän. Tämä pätee niin suhteessa ortodoksisiin kirkkoihin kuin suhteessa roomalais-katoliseen kirkkoon.⁶³

Suosituskirjeistä näkyy Mannermaan hankkeen tunnettuus ei vain historiallisena vaan myös ekumeenisesti ajankohtaisena tutkimusprojektina. Tutkimussuunnitelmassaan Mannermaa korosti ekumeenista ulottuvuutta myös yhtenä Euroopan integraation aatteellisena tavoitteena – Suomihan liittyi juuri vuoden 1995 alusta Euroopan Unioniin.⁶⁴ Toisaalta itse projektin päätavoite ilmaistiin aiempien projektien tapaan historiallisesti ja analyttisesti: ”Päätavoite on sellaisten Lutherin teologian teemojen systemaattinen analyysi, jotka ovat jo toteutetun tutkimuksen valossa keskeisiä Lutherin ajattelussa ja lisäksi modernissa ekumeenisessä diskurssissa.”⁶⁵ Tavoite jaettiin kolmeen osa-alueeseen:

1. Ontologia sekä filosofian ja teologian suhde myöhäiskeskiajalla ja reformaatioissa,
2. Oppikäsityksen ontologinen perusta,
3. Spiritualiteetin teologia.⁶⁶

Juntusen ja Kopperin väitöskirjahankkeet kuuluivat tutkimussuunnitelmassa ensimmäiseen osa-alueeseen; lisäksi tähän suuntautuivat Jari Jolkosen hanke substanssin käsitteestä Lutherilla sekä Vesa Hirvosen hanke Ockhamin rakkauden teologiasta. Toiseen alueeseen nimettiin Pekka Kärkkäisen työ Lutherin pneumatologiasta ja Tuija Mannströmin työ triniteettipista. Kolmanteen alueeseen kuuluivat

Ghisellin työ Lutherin mariologiasta sekä Matti Mikkolan työ rukouskäsitteestä.⁶⁷

Suomen Akatemia myönsi tälle kolmannelle Mannermaan projektille rahoituksen vuosiksi 1995–1997. Esihanke mukaan luettuna se tuli näin rahoittaneeksi Mannermaan Luther-projekteja yhtäjaksoisesti 14 vuoden ajan, mikä lienee eräänlainen ennätys alallaan.

LUTHERIN TEOLOGIAN EKUMEENINEN RELEVANSSI -PROJEKTI 1995–1997

Kolmannen projektin kaudella valmistui Sammeli Juntusen väitöskirja Lutherin ei-mikään-käsityksestä (1996) sekä Kari Kopperin väitöskirja Lutherin Heidelbergin väittelystä (1997). Nämä ilmestyivät suoraan suomalaisissa sarjoissa.⁶⁸ Mainzin instituutin sarjassa ilmestyi Eero Huovisen ennen piispakauttaan suomeksi julkaisema Lutherin kasteologian tutkimus (1997).⁶⁹ Kari Kopperi toimitti pohjoismaisen foorumin tekstejä.⁷⁰ Ratzeburgin akatemian sarjassa ilmestyivät kokoomateokset Lutherin ja kolminaisuusopin suhteesta sekä Pyhän Hengen teologiasta.⁷¹

Nuoremista tutkijoista erityisesti Pekka Kärkkäisen, Tuija Mannströmin ja Vesa Hirvosen työt pääsivät alkuun. Pekka Kärkkäinen jatkoi myös Mainzin-stipendiaattien sarjaa.⁷² Muista Mannermaan jatko-opiskelijoista näinä vuosina nousi esiin helluntailainen Veli-Matti Kärkkäinen. Hänen vuonna 1998 valmistunut ekumeniikan väitöskirjansa ei vielä käsittele Lutheria, mutta sittemmin Yhdysvalloissa merkittävän uran luoneesta Veli-Matti Kärkkäisestä on tullut eräs Mannermaan Luther-tulkinnan vaikutusvaltaisimpia globaaleja puolesta-puhujia.⁷³

Kokonaisuudessaan kolmannen hankkeen vuodet tuottivat valtavan määrän julkaisuja, mikä tietenkin osittain johtui aiempien hankkeiden valmistumisesta. Kansainväliseltä vaikutukseltaan merkittävimmäksi näistä nousi Mannermaan 60-vuotisjuhlakirja *Caritas Dei* (1997), joka kokosi vaikutusvaltaisen kirjoittajajoukon Pohjoismaista, Euroopasta ja Yhdysvalloista. Kirjan toimittajat Simo Knuutila, Oswald Bayer ja Robert Jenson edustivat näitä kolmea aluetta.⁷⁴ Mannermaa toimi myös Luther-tutkimuksen maailmankongressin yhtenä

päeesitelmöitsijänä Heidelbergissa vuonna 1997.⁷⁵ Tämän jälkeen kokouksissa on aina ollut suomalainen pääesitelmä ja myös kongressin ohjelmakomiteassa suomalainen edustus.⁷⁶ Näin Mannermaan hankkeesta on lopullisesti tullut alan koko tiedeyhteisön vastuunkantaja.

Mannermaa palasi myös itse voimakkaammin omakohtaisen kirjoitustyön ääreen juuri kolmannen projektin vuosina. Ensimmäisen ja toisenkin projektin vuosilta hänen julkaisuluettelonsa⁷⁷ on tosin laaja, mutta suuri osa siitä on kotimaisia kiistakirjoituksia. Kansainvälisiin artikkeleihin noilta vuosilta sisältyy paljon päällekkäisyyttä ja suoranaista toistoa – ja ne palvelevat lähinnä edellä mainittujen kokoomateosten ohjelmallisina johdantolukuina.

Uuden kirjoittamiskauden aloittaa draamaattinen tapahtuma, Mannermaan vaimon kuolema ja sen surutyönä kirjoitettu *Pieni kirja Jumalasta* (1995).⁷⁸ Teos valittiin vuoden kristilliseksi kirjaksi ja teki Mannermaasta Suomessa yleisemminkin tunnetun. Tämän jälkeen Mannermaa tuotti myös Lutherista uusia, merkittäviä tutkimusartikkeleita. Heidelbergin kongressiin kirjoitettu esitelmä ”Usko, sivistys ja yhteys Lutherilla” tarjoaa huolella valitun kokoelman Luther-tekstejä, jotka Mannermaa tulkitsee oman visionsa valossa.⁷⁹ Tutkielma on ikään kuin pieni synteesi hänen ideoistaan.

Toinen merkittävä synteesi on johdantoartikkeli ”Why Is Luther So Fascinating” (Miksi Lutherin teologia on niin kiehtovaa?) ilmestyneeseen kokoomateokseen *Union with Christ* (1998).⁸⁰ Sen taustalla on kesäkuussa 1996 tehty Amerikan-matka. Tällöin Mannermaa, Peura, Juntunen ja Raunio esittelivät tutkimuksiaan amerikkalaisille asiantuntijoille, jotka vuorostaan kommentoivat heitä. Vierailua isännöivät Braaten ja Jenson, jotka myös toimittivat mainitun kokoomateoksen.⁸¹ Sen julkaisu herätti laajaa huomiota ja viritti keskustelun Mannermaan Luther-tulkinnasta englantilaisella kielialueella.⁸²

Johdantoartikkelinsa päätteeksi Mannermaa antaa viisi syytä Lutherin teologian kiehtovuudelle: 1. Lutherista löytyy aina uutta sanottavaa, 2. Lutherin teologian systemaattisen rakenteen etsiminen on palkitsevaa, 3. Luther liittyy kristinuskon klas-

siseen perintöön, 4. Lutherin teologia on samalla kertaa yksinkertaista ja kohtikäyvä, 5. tämän kohtikäyvyyden syvänä sisältönä on lopulta Jumalan läsnäolo Kristuksessa.⁸³ Nämä viisi kohtaa tiivistävät osuvasti Mannermaan omat tutkimusmotiivit.

Juhlakirjassa ja näissä artikkeleissa Mannermaan Luther-projekti kokee eräänlaisen loppunousun. Samaan aikaan myös kriittinen keskustelu hänen tulkinnoistaan voimistuu. Perusteellisin puheenvuoro tästä näkökulmasta on Reinhard Flogausin väitöskirja,⁸⁴ joka sisältää toistasataa sivua kannanottoja suomalaiseseen tutkimukseen.

VIIMEISET VUODET PROFESSORINA 1997–2000

Vuosi 1997 merkitsi Mannermaan Akatemialta saaman projektirahoituksen loppua. Tänäkin vuonna aktiivinen professori esitti vielä uutta projektia, ei enää Lutherista vaan ekumeenisesta kirkkopopista,⁸⁵ mutta hakemus ei enää saanut rahoitusta. Toisaalta vuoden 1995 jälkeenkin yksittäiset Mannermaan Luther-tutkijat saivat Akatemialta yliopis-

62 Cassidy, kirje SA:lle 7.9.1994.

63 Pannenberg, kirje SA:lle 5.9.1994.

64 TS (SA 31027) 1994, 4.

65 TS 1994, 5.

66 TS 1994, 5-6.

67 TS 1994, 5-6.

68 Juntunen 1996; Kopperi 1997.

69 Huovinen 1997.

70 *Nordiskt Forum* 1993; *Widerspruch* 1997.

71 *Luther und die Trinitarische Tradition* 1994; *Der Heilige Geist* 1996. Ratzeburg-yhteistyöstä myös Beutel 2012, 469–471.

72 TS 1994, 11.

73 Väitöskirja: Kärkkäinen 1998. Mannermaan teemoista mm. Kärkkäinen 2004.

74 *Caritas Dei* 1997.

75 Mannermaa 1999a.

76 Luther-kongresseista Saarinen 2012.

77 *Caritas Dei* 1997, 422–434. Vuoden 1997 jälkeiset julkaisut eivät sisälly tähän bibliografiaan.

78 Mannermaa 1995.

79 Mannermaa 1999a.

80 *Union with Christ* 1998. Mannermaa 1998.

81 Matkasta ja kirjan synnystä ks. Braaten & Jenson 1998, vii–viii.

82 Keskustelusta esim. Saarinen 2010.

83 Mannermaa 1998, 20. ”Kohtikävyys” on vastineeni ilmaukselle ”existential relevance”.

84 Flogaus 1997.

85 TS (SA) 1997.

tolle myönnettyjä tutkijankoulutuspaikkoja, ja näin esimerkiksi Pekka Kärkkäisen ja Hirvosen työt pääsivät jatkumaan.

Vuosien 1998–1999 suuri ekumeeninen keskustelunaihe oli *Yhteinen julistus vanhurskauttamisopista*. Kriitikoiden mielestä Mannermaan ja suomalaisen Luther-tutkimuksen kannat määrittivät liian voimakkaasti tämän asiakirjan sisältöä.⁸⁶ Flogausin väitöskirjan sekä *Union with Christ* -kirjan julkaisun myötä kansainvälinen keskustelu uudesta suomalaisesta Luther-tulkinnasta kiihtyi ja Mannermaa osallistui siihen Saksassa julkaisemallaan vastauksella.⁸⁷

Mannermaan professorikauden viimeinen hakemus Suomen Akatemialle 9.12.1999 koski symposiumia ”Luther uskon ja rakkauden teologia”. Hakemuksessaan hän toteaa:

Suomen Akatemia on jo pitkään tukenut systemaattisen teologian laitoksella tehtyä Luther-tutkimusta – – Tämän ansiosta suomalainen Luther-tutkimus on saanut aikaan merkittäviä, kansainvälisesti tunnettuja tuloksia, joita on hyödynnetty myös reformaation perustutkimuksen ulkopuolella, mm. ekumeniassa ja sosiaalietiikan tutkimuksessa.⁸⁸

Akatemian tuki oli todellakin ollut suomalaisessa mittakaavassa poikkeuksellisen pitkäaikaista. Edellä esitetystä näkyy myös hyvin, kuinka varsinainen laaja vaikutus, kansainvälinen läpimurto, tapahtui vasta noin kymmenen projektivuoden jälkeen. Nimenomaan rahoituksen riittävän pitkä jatkuminen mahdollisti tämän.

Kyseinen symposium järjestettiin Tuomo Mannermaan eläkkeelle jäämisen yhteydessä 13.–16.9.2000. Ulkomaisina puhujina siihen osallistivat muun muassa Joachim Ringleben Göttingenistä ja Scott Hendrix Princetonista. Mannermaan oma luento ”Kristuksen kuvan kaltaisuteen muuttuminen” 15.9. oli samalla hänen jäähyväisluentonsa Helsingin yliopistossa.⁸⁹ Marraskuun 16. päivänä 2000 Tuomo Mannermaa promovoititiin Kööpenhaminan yliopiston kunniatohtoriksi.

86 Näin esim. Wendebourg 1998, 159, 164.

87 Mannermaa 1999b.

88 Hakemus (SA) 9.12.1999, hankkeen kuvaus.

89 Julkaistu versio: Mannermaa 2002.

PAINAMATTOMAT LÄHTEET

Suomen Akatemian (SA) arkistolähteet, Helsingin yliopiston pääkirjaston Ekumeeninen arkisto: Luther-projektien aineistot, Kansioden (K) 1–9 asiakirjat seuraavasti:

TS 1984: Tutkimussuunnitelma projektiin n:o 729, Ekumeenisen metodologian perustutkimus, Tuomo Mannermaa & Risto Saarinen, syyskuussa 1984. K1.

Manns, Peter, kirje Suomen Akatemialle 14.5.1984. K1.

Loppuraportti SA 729, 1990: Tuomo Mannermaa ja tutkimusryhmä, Ekumeenisen metodologian perustutkimus, Tutkimushankkeen loppuraportti, helmikuu 1990. K1.

TS 1989: Tutkimussuunnitelma projektiin n:o 1011475, Reformaation teologian uudelleenarviointi, [Tuomo Mannermaa ja tutkimusryhmä, syyskuu 1989]. K2.

TS 1992: Tutkimushankkeen 1011475 lisähakemus, projektin tutkimussuunnitelma vuosiksi 1993–1994. Reformaation teologian uudelleenarviointi, Tuomo Mannermaa ja projektiryhmä, 14.9.1992. K3.

Bayer, Oswald, kirje Suomen Akatemialle 10.9.1992. K3.

TS 1994: Lutherin teologian ekumeeninen relevanssi. Tutkimussuunnitelma. Tuomo Mannermaa ja projektiryhmä [SA:n projektiin n:o 30127, syyskuu 1994]. K4.

Pannenberg, Wolfhart, kirje Suomen Akatemialle 5.9.1994. K4.

Cassidy, Edward, kirje Suomen Akatemialle 7.9.1994. K4.

TS (SA) 1997: Communion in Ecumenical Theology. [Tutkimussuunnitelma Suomen Akatemialle, versio 15.5.1997]. K4.

Hakemus (SA) 9.12. 1999: Suomen Akatemian lomake 1.0, Tuomo Mannermaa, Luther uskon ja rakkauden teologia, symposiumin rahoitushakemus. K4.

PAINETUT LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

BEUTEL, ALBRECHT

2012 *Gerhard Ebeling: Eine Bibliographie*. Tübingen: Mohr.

BILLINGS, J. TODD

1997 *Calvin, Participation and the Gift*. Oxford: Oxford University Press.

BRAATEN, CARL & JENSON, ROBERT

1998 ”Preface: The Finnish Breakthrough in Luther Research”. *Union with Christ*, vii–ix.

BRECHT, MARTIN

1990 ”Neue Ansätze der Lutherforschung in Finnland”. *Luther* 61, 36–40.

CARITAS DEI

1997 *Caritas Dei: Beiträge zum Verständnis Luthers und der gegenwärtigen Ökumene*. Hrsg. O. Bayer et al. Helsinki: Luther-Agricola-Seura.

DER HEILIGE GEIST

1996 *Der Heilige Geist*. Hrsg. J. Heubach. Erlangen: Martin-Luther-Verlag.

EKUMEENINEN TYÖKIRJA

1998 *Ekumeeninen työkirja: Kirkkojen tekstejä 1973–1997*. Toim. R. Saarinen. Helsinki: Missiologian ja Ekumeniikan Seura.

FLOGAUS, REINHARD

1997 *Theosis bei Palamas und Luther*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

FORSBERG, JUHANI

1984 *Pater fidei sanctissimus: Das Abrahambild in der Theologie Martin Luthers*. Wiesbaden: Steiner.

FREIHEIT ALS LIEBE BEI MARTIN LUTHER

1995 *Freiheit als Liebe bei Martin Luther*. Hrsg. K. Schwarzwaller & D. Bielfeldt. Frankfurt: Peter Lang.

JUNTUNEN, SAMMELI

1996 *Der Begriff des Nichts bei Luther in den Jahren von 1510 bis 1523*. Helsinki: Luther-Agricola-Seura.

KOPPERI, KARI

1997 *Paradoksien teologia: Lutherin disputaatio Heidelbergissa 1518*. Helsinki: Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura.

KÄRKKÄINEN, VELI-MATTI

1998 *Spiritus ubi vult spirat: Pneumatology in Roman Catholic – Pentecostal Dialogue 1972–1989*. Helsinki: Luther-Agricola-Seura.

2004 *One with God: Salvation as Deification and Justification*. Collegeville: Liturgical Press.

LEHMKÜHLER, KARSTEN

2004 *Inhabitatio: Die Einwohnung Gottes im Menschen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

LINDBECK, GEORGE

1984 *The Nature of Doctrine*. Philadelphia: Westminster.

LINDQVIST, MARTTI

1982 ”Ekumeniikka”. *Johdatus teologisiin oppiaineisiin*. Toim. P. Korhonen. Helsinki: Gaudeamus, 50–54.

LUTHER IN FINNLAND

1984 *Luther in Finnland*. Hrsg. Miikka Ruokanen. Helsinki: Luther-Agricola-Seura.

LUTHER UND DIE TRINITARISCHE TRADITION

1994 *Luther und die Trinitarische Tradition*. Hrsg. J. Heubach. Erlangen: Martin-Luther-Verlag.

LUTHER UND ONTOLOGIE

1993 *Luther und Ontologie: Das Sein Christi im Glauben als strukturierendes Prinzip der Theologie Luthers*. Hrsg. A. Ghiselli et al. Helsinki: Luther-Agricola-Seura.

LUTHER UND THEOSIS

1990 *Luther und Theosis: Vergöttlichung als Thema der abendländischen Theologie*. Hrsg. Simo Peura & Antti Raunio. Helsinki: Luther-Agricola-Seura.

MANNERMAA, TUOMO

1970 *Lumen fidei et obiectum fidei adventicum: Uskontiedon spontaanisuus ja reseptiivisyys Karl Rahnerin varhaisessa ajattelussa*. Helsinki: Missiologian ja Ekumeniikan Seura.

1971 *Karl Rahnerin varhainen filosofinen antropologia*. Helsinki: Missiologian ja Ekumeniikan Seura.

1978 *Preussista Leuenbergiin: Leuenbergin konkordian teologinen metodi*. Helsinki: Missiologian ja Ekumeniikan Seura.

1979 *In ipsa fide Christus adest: Luterilaisen ja ortodoksisen kristinuskonkäsityksen leikkauspiste*. Helsinki: Missiologian ja Ekumeniikan Seura.

1982 *Von Preussen nach Leuenberg: Hintergrund und Entwicklung der theologischen Methode der Leuenberger Konkordie*. Hamburg: Luth. Verlagshaus.

1983 ”Stellungnahme zu Kirche als geistlich-sakramentale Communio mit Christus und seinen Heiligen in der Theologie Luthers”. *Ökumenische Erschliessung Martin Luthers*. Hrsg. P. Manns & H. Meyer. Paderborn: Bonifatius, 184–188.

1983b *Kaksi rakkautta: Johdatus Lutherin uskonmaailmaan*. Helsinki: WSOY.

1989 *Der im Glauben gegenwärtige Christus: Rechtfertigung und Vergottung: Zum ökumenischen Dialog*. Hannover: Luth. Verlagshaus.

1990 ”Theosis als Thema der finnischen Lutherforschung”. *Luther und Theosis* 1990, 11–26.

1995 *Pieni kirja Jumalasta*. Helsinki: Kirjapaja.

1998 ”Why Is Luther So Fascinating?” *Union with Christ* 1998, 1–20.

1999a ”Glaube, Bildung und Gemeinschaft bei Luther”. *Lutherjahrbuch* 66, 167–196.

1999b ”Zur Kritik der jüngeren finnischen Lutherforschung”. *Informationes theologiae Europae: Internationales ökumenisches Jahrbuch für Theologie*, 171–186.

2002 ”Kristuksen kuvan kaltaisuuteen muuttuminen”. *Johdatus Lutherin teologiaan*. Toim. P. Kärkkäinen. Helsinki: Kirjapaja, 320–332.

MANN, PETER & VINKE, RAINER

1997 ”Martin Luther als Theologe der Liebe”. *Caritas Dei* 1997, 265–286.

MARTIKAINEN, EEVA

1980 *Evankeliumin keskus: Hans Joachim Iwandin eku-*

- meeninen metodi*. Helsinki: Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura.
- NORDISKT FORUM
- 1993 *Nordiskt forum för studiet av Luther och luthersk teologi* 1. Ed. T. Mannermaa et al. Helsinki: Luther-Agricola-Seura.
- PARTAKERS OF THE DIVINE NATURE
- 2007 *Partakers of the Divine Nature*. Ed. M. Christensen & J. Wittung. Grand Rapids: Baker.
- PEURA, SIMO
- 1994 *Mehr als ein Mensch? Die Vergöttlichung als Thema der Theologie Martin Luthers von 1513 bis 1519*. Mainz: Zabern.
- PIHKALA, JUHA
- 1994 ”Ekumeniikan oppituolin perustaminen Suomeen”. *Teologinen Aikakauskirja* 99, 393–396.
- RAUNIO, ANTTI
- 2001 *Summe des christlichen Lebens: Die Goldene Regel als Gesetz der Liebe in der Theologie Martin Luthers von 1510 bis 1527*. Mainz: Zabern.
- RUOKANEN, MIIKKA
- 1982 *Hermeneutics as an Ecumenical Method in the Theology of Gerhard Ebeling*. Helsinki: Luther-Agricola-Seura.
- RUSAMA, JAAKKO
- 1999 *Kohti ykseyttä: Suomen ekumeenisen neuvoston synty ja toiminta 1979–1997*. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.
- RÄISÄNEN, HEIKKI
- 2014 *Taistelua ja tulkintaa*. Helsinki: Kirjapaja.
- SAARINEN, RISTO
- 1989 *Gottes Wirken auf uns: Die transzendente Deutung des Gegenwart-Christi-Motivs in der Lutherforschung*. Wiesbaden: Steiner.
- 1993 ”Die Teilhabe an Gott bei Luther und in der finnischen Lutherforschung”. *Luther und Ontologie* 1993, 167–182.
- 1997 *Faith and Holiness: Lutheran–Orthodox Dialogue 1959–1994*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- 2010 ”Finnish Luther Studies: A Story and a Program”. *Engaging Luther*. Ed. O.-P. Vainio. Eugene: Cascade, 1–26.
- 2012 ”Luther-tutkimuksen kahdestoista maailmankongressi Helsingissä”. *Teologinen Aikakauskirja* 117, 491–495.
- 2014 ”Justification by Faith’: The View of the Mannermaa School”. *Oxford Handbook of Martin Luther’s Theology*. Ed. R. Kolb et al., 254–263.
- SAARINEN, RISTO & PEURA, SIMO
- 1984 ”Luther-tutkimuksen tulevaisuudennäkymät”. *Teologinen Aikakauskirja* 89, 81–87.
- SAGULIN, MARKO
- 2005 *Keskustelu Yhteisestä Julistuksesta: YJV-asiakirjan hyväksyminen Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa*. Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopiston kirjasto.
- SAURIO, OLAVI
- 1990 *Erilaiset oliot yhtenä olemuksena: Teologis-ontologisen yhdistymisen muodot Martti Lutherin myöhäisessä tuotannossa*. Lisensiaatintutkimus. Helsingin yliopiston kirjasto.
- THEOLOGY AND DIALOGUE
- 1990 *Theology and Dialogue: Essays in Conversations with George Lindbeck*. Ed. B. Marshall. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- THESAURUS LUTHERI
- 1987 *Thesaurus Lutheri: Auf der Suche nach neuen Paradigmen der Luther-Forschung*. Hrsg. T. Mannermaa et al. Helsinki: Luther-Agricola-Seura.
- TOIVIAINEN, KALEVI
- 2004 ”Ekumeeniset kysymykset kirkolliskokouksessa 1976–2002”. *Teologinen Aikakauskirja* 109, 112–125.
- TUTKIMUKSIA LUTHERIN AJATTELUMUODOSTA
- 1987 *Tutkimuksia Lutherin ajattelumuodosta*. Toim. S. Peura. Helsinki: Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura.
- UNIO
- 1996 *Unio: Gott und Mensch in der nachreformatorischen Theologie*. Hrsg. M. Repo & R. Vinke. Helsinki: Luther-Agricola-Seura.
- UNION WITH CHRIST
- 1998 *Union with Christ: The New Finnish Interpretation of Luther*. Ed. C. Braaten & R. Jenson. Grand Rapids: Eerdmans.
- USKO JA RAKKAUS
- 1989 *Usko ja rakkaus: Luterilaisen teologian mahdollisuudet tänään*. Toim. S. Peura. Helsinki: Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura.
- WENDEBOURG, DOROTHEA
- 1998 ”Zur Entstehungsgeschichte der Gemeinsamen Erklärung”. *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, Beiheft 6, 140–206.
- WIDERSPRUCH
- 1997 *Widerspruch: Luthers Auseinandersetzung mit Erasmus von Rotterdam*. Hrsg. K. Kopperi. Helsinki: Luther-Agricola-Seura.